

EL NOM D'ALTAFULLA

Maria Porter Moix

El nom d'Altafulla ha estat motiu de discussió de fa molt temps des de l'atribució del nom Palfuriana, estació romana en el camí de Roma a Cadis que apareix en diversos itineraris llatins, entre altres en els anomenats "Vasos Vicarelos", fins ben entrat el segle XVIII. Actualment s'ha establert que l'estació "Palfuriana" pot correspondre al Vendrell o a Sant Vicenç de Calders, si tenim en compte les distàncies de les diferents etapes; el jesuïta Jaume Caresmar (1717-1791), ja proposava el Vendrell en la seva *Carta al barón de la Linde* (Caresmar, 1959). Descartada "Palfuriana" ens queda l'etimologia per mirar d'establir l'origen del nostre topònim; la més planera seria **Alta Fulla**, o sigui "**Fulla alta**" i així ho recull tradicionalment l'escut del poble, però aquestes etimologies tan fàcils no solen ser les correctes.

En estudiar el nom d'Altafulla cal tenir present que aquest, de bon començament, es refereix al turonet on s'edificà el castell. No coneixem el document de creació del castell altafullenc que, segons sembla, va ser creat com a quadra amb terres del castell de Tamarit. Però sí que tenim documentació dels castells veïns, els seus limits es poden correspondre per tramuntana, llevant i migjorn amb els del castell de Tamarit. L'afrontament de ponent es correspondria en la part de terra endins amb el de Montoliu (la Riera), el riu Gaià i un espai indeterminat, potser l'antiga llacuna que existia als peus de Tamarit, assecada el segle XVIII. És en aquesta documentació on apareixen les primeres mencions d'Altafulla i ens serveixen per veure com ha evolucionat el mot. La primera menció que en tenim és la del document de 1066 de donació d'un alou a Ramon Transunyer i altres al Puigperdiguers on es descriuen els afrontaments de la terra donada entre els quals apareix Altafulla.

Quan arriben els repobladors és possible que, com en altres llocs, hi trobessin població islamitzada o no, descendent d'antics pobladors i gent agosarada que, procedent de terres de més al nord, s'hi havia establert en cerca d'un millor estatus social i econòmic. Cal no oblidar que ja en el segle IX, Lluís el Piadós havia intentat la conquesta i repoblació de les ciutats de Tarragona i Tortosa. L'onada repobladora estava composta per gent de procedència molt diversa, en bona part són d'Osona, un dels primers personatges coneguts és el senyor de Tamarit, Bernat Senderet de Gurb, osonenc per tant i en el seguici dels comtes, que en aquesta època tenen estrets lligams familiars, econòmics i polítics amb els comtats occitans.

Quina era la llengua tant dels residents com dels nouvinguts?

Des de la derivació de la paraula Palfuriana, descartada ja en el segle XVIII, l'origen del topònim ha estat estudiat per diversos autors: Josep Balari i Jovany, Joan Coromines, Marta Ribas i els estudiosos de la cultura àrab en general, sobretot a partir del moment en què s'ha volgut posar en valor el passat islàmic i la seva influència a Catalunya. Mentre que Balari en *Orígenes històrics de Catalunya* (Balari, 1899) deriva la paraula **Altafulla** de "folium", en llatí, basant-se en l'existència de la *Rocha folletera* citada en els *Furs de Tortosa* de 1149 i que, situada en la riba dreta del gran meandre del riu Ebre entre Miravet i Benifallet feia afrontament entre la ciutat de Tortosa i el terme del castell de Miravet, li dóna el significat de roca exfoliadissa, tal com també recull la *GEC*, (vegeu l'entrada corresponent), Joan Coromines i els arabistes s'inclinen més per un origen àrab, derivat de la paraula "**tabuila**" amb el significat de "**mesura agrària**" o "**camp**", seguint Dozy. Marta Ribas, a més de l'origen en "**tabuila**", com Coromines, basa el seu origen en la mateixa paraula i a més ens diu que el significat de "**tabuila**" és "*una zona d'horta i terres de rec que abasta 11 àrees i 18 centímetres*" però proposa un altre mot àrabic *tabuyya*, que equival a *lloc airejat* concloent que el significat d'**Altafulla** seria *peça de terra i zona airejada*.

Amb tot la primera dificultat per poder atribuir a un mot àrab l'origen de la paraula rau en el fet que no en tenim cap escrit en l'alfabet d'aquesta llengua, en cap mena de suport, pergamí, paper o matèries dures com són la pedra o la ceràmica això fa que la interpretació del significat sigui tan poc precís en el seu origen àrab, "**camp**", "**mesura agrària**" o "**lloc ventós**"

La segona dificultat és etimològica, la lletra inicial de la paraula "**tabuila**", que proposen Coromines i Ribas, pertany al grup de lletres anomenades solars les quals tenen la facultat de suprimir la *ela* de l'article i doblar la lletra inicial de la paraula següent. Per aquesta raó, segons Dozy, i tal com cita Coromines, el seu derivat en català seria "**taülla**" i els mots que s'hi relacionen, i el topònim seria "**Ataülla**", amb pèrdua de la lletra *ela*, o "**Taülla**", amb pèrdua completa de l'article. Una de les raons que Coromines dóna per inclinar-se per l'origen àrab és el fet que en català no se sol posar l'adjectiu al

davant del nom, però en els topònims no és així, per exemple són ben explícits noms com Altariba, Agrefull, Agramunt, Bellcaire, Malgrat i un llarg etcètera. Fins i tot es dona el cas de topònims que han perdut el substantiu i els coneixem tan sols per l'adjectiu com els Aspres.

Finalment hi ha una tercera raó per rebutjar l'origen àrab, aquesta és semàntica i és la configuració del lloc on es bastí el castell, lloc que ja devia tenir nom amb anterioritat perquè apareix en la descripció dels afrontaments de castells anteriors. Es tracta d'un dels turonets descendents de la serreta de Sant Antoni. El puig on s'assenta el poble antic d'Altafulla és la darrera elevació d'aquesta serreta que baixa en direcció al mar, entre els corrents del riu Gaià i la petita depressió de la Rasa. És un nucli rocós que, per llevat, fins i tot forma un petit espadat amagat i disfressat per les edificacions. En la mica de replà que actualment ocupa la plaça de l'Església i el seu entorn hi existí una vil·la romana, i una mica més avall, en direcció a l'actual plaça del Pou, una pedrera, també romana, i una altra vil·la encara més avall. Hom pot veure les restes de les vil·les i els carreus de la pedrera fent part d'edificis de la Vila Closa i del marge o talús de l'era de l'Hospital, a llevat a la dreta del carrer del Comunidor, sota la plaça de l'Ajuntament. Tot plegat es configura com un petit cim descendent en fort pendent, sobretot en direcció gregal, llevat i migjorn. Els desnivells de ponent i tramuntana són una mica diferents; mentre el de la cara de ponent és més suau, tot i que també fa pendent fins al riu, el de tramuntana és una forta pujada cap el turó de Sant Antoni, després d'un petit coll. La majoria de cases existents avui s'assenten sobre la roca i és ben fàcil veure els afloraments rocosos en la seva base, així com l'aprofitament d'antics carreus romans en la seva construcció. Una altra característica és la manca d'aigua, tant és així que les cases estaven proveïdes d'un sistema de recollida d'aigües pluvials fins ben entrat el segle XX.

El territori de l'actual municipi d'Altafulla es correspon aproximadament amb el que descriuen les afrontacions dels documents medievals, però el topònim creiem que es refereix exclusivament al nucli més antic del poble, tant si la documentació es refereix al castell ja en el segle XI, com a la parròquia a partir del segle XII. La visió del lloc que en tindrien els repobladors vinguts de tramuntana, gregal i llevat seria la d'un petit turó rocós i probablement s'hi van establir per la seva configuració natural amb les facilitats de defensa i de bastiment d'edificis aprofitant elements dels enderrocs de l'antiga vil·la romana.

Altafulla apareix citada des de mitjans del segle XI, hem ordenat per anys les cites dels segles XI, XII i XIII en les diferents formes que hi apareix.

1) **1059**, donació del Puig Ullastrell (Montoliu-La Riera) "...que està prop d'Altafulla", (Bofarull, 1988, p.89-90)

2) **1066**, *Altafuya*: donació d'un alou a Ramon Transunyer i altres (Font: *Cartas de población...*, doc.29, p.53); 3) **1148**, Alegret de *Altafolia* (*Virgili: Feudals... EA9*, p.69);

4) **1173**, Petri de *Altafolia*: Testimoni en la venda de l'honor de Montornès (*Llibre blanc de Santes Creus*, doc.171, p.174)

5) **1173**, termine de *Altafolia*: venda del castell de Montornès (*Llibre blanc de Santes Creus*, doc.174, p.176)

6) **1173**, termine de *Alta Folia*: venda verificada del castell de Montornès (*Llibre Blanc de Santes Creus*, doc.175, p.178)

7) **1174**, termino de *Alta Folia*: concòrdia entre Santes Creus i Raimunda de cessió del castell de Montornès (*Llibre Blanc de Santes Creus* doc. 180 p.182)

8) **1174** terminio de *Alta fuia*: (*Udina diu Alta Foia*, *Llibre Blanc de Santes Creus* doc.184 p.185)

9) **1179** Petri i Bernardi de *Alta Folia* actuen com a consellers i testimonis en una concòrdia entre Santes Creus i Berenguer de Claramunt sobre les afrontacions de Montornès i *Altafolia* (*Llibre Blanc de Santes Creus*, doc. 217, p. 214)

10) **1194** *ecclesiam de Altofolia*: butlla del papa Celestí III (Villanueva. *Viage literario*...p. 301)

11) **1233** Petri Granelli clerici capellano *de Altofolio* (Roca: *Índex del Cartulari de Sant Cugat del Vallès*, doc. 1317, p.18)

12) **1235** Guillelmus de *Altofolia* (Roca: *Índex del Cartulari de Sant Cugat del Vallès*, doc. 1329 p.18)

13) **1244** Guillelmo de *Altafolia* (Roca: *Índex del Cartulari de Sant Cugat del Vallès* doc. 1382, p.18)

14) **1279**, Rectore ecclesia de *Altofolio* (*Rationes Decimarum Hispaniae* p. 150)

15) **1280**, Rectore ecclesia *Altofolio* (*Rationes Decimarum Hispaniae* p. 156).

Al segle XIII els scribes tenen present que el nom es compost per dues paraules: un adjectiu “alta” i un nom “fulla”. Respecte a “alta” no hi ha cap dificultat, ara bé “full”-“fulla” és un xic més difícil, tot i que té significat tan en botànica com en litologia, com veurem més avall.

Gran part dels topònims catalans són descriptius; fan referència a la situació, al tipus de vegetació dominant, als diferents tipus de sòls i roques o minerals que s’hi troben, a les formes de relleu (Domingo 1997). Dos dels castells afrontats amb el d’Altafulla consten de dos elements: un substantiu que en descriu la situació, i un adjectiu que el singularitza són el de Puigperdiguers, nom antic de Montornès i Montoliu, tots dos assenyalen elevacions del terreny: puig i mont, Montornès per dos cops, tant en el nom antic com en l’actual.

El sol fet que una paraula catalana comenci per **al** no pressuposa necessàriament que procedeixi d’un arabisme per aquest motiu hem confeccionat

un petit llistat no exhaustiu dels topònims catalans, occitans i francesos en els quals figuren “al”, “alt”, “full” i els seus derivats, ordenats alfabèticament entre els que pertanyen a cada partícula, seguits de la comarca, només una quan el nom existeix en diverses, i la llengua d'origen si Coromines la conigna en l'*Onomasticon*.

Noms iniciats per “Al” i que Coromines no considera d'origen àrab: Alacant (Alacantí, hispano-llatí), Alamús (Garrigues, germànic), Albagés (Garrigues, germànic), Albareda (Anoia, pre-romà), Albatàrrec (Segrià, basc), Albí (Garrigues, pre-romà i possiblement pre-indoeuropeu), Alcover (Alt Camp, dubtós entre àrab, basc o indoeuropeu), Alp (Cerdanya, indoeuropeu).

Noms iniciats per “Alt” o que l'inclouen, no cal remarcar-ne l'origen perquè Coromines accepta que tots són llatins o romànics: Coma Alta (Vall de Boí), Pala Alta (Andorra), Vallalta (Maresme), Altadill (Segarra), (Altariba), Altars (Segarra).

Noms que inclouen “full” i els seus derivats, en el significat petrogràfic. (La GEC defineix “full” com: *Cadascuna de les làmines o escates que forma una massa que s'exfolia. L'esquist es divideix fàcilment en fulls*). Defineix “foliaci” en petrografia com: *“Estructura que presenten les roques metamòrfiques (gneis, migmatites micasquites) segons la sedimentació original (superfícies paralel·les o subparalel·les) en produir-se fenòmens de recristalització*. A vegades “full” o el seu derivat és un substantiu, com Fullà o Fullea però en la majoria de casos és un adjectiu, vegeu-ne uns quants exemples: Agrefull (Ripollès, llatí) Castellfollet (Garrotxa, llatí), Fullà (Conflent, llatí), Fullea (Garrigues, llatí), Mollfulleda (La Selva, llatí), Montfullà (Gironès, llatí), Rocàfuèlh (Fenolleda, escrit Rocafull en català i Roquefeuil en francès actual, llatí), Roca Folletera (Baix Ebre, català), Verfull (antic topònim proper a Reus i actual a l'Alt Garona, escrit Verfuehl en occità i Verfuil en francès).

Topònims del Baix Gaià a l'entorn d'Altafulla amb els seus orígens, segons Coromines.

Àrab: Aiguamúrcia (mixte), Bràfim, El Sagetí, Mesquielles, Salmella, Selma. **Llatí:** Bonastre, Catllar, Clarà, La Nou de Gaià, La Riera de Gaià, originalment Ullastrell i més tard Montoliu (tots tres llatins), Roda de Berà (llatí-romànic), Salomó, Tamarit, Torredembarra (mixte, llatí-got), Vespella. **Celta:** Creixell. **Germànic:** Ferran, **Francès antic:** Pobla de Montornès, originalment Puig Perdiguers. De 19 noms n'hi ha 6 àrabs, (dos són topònims menors i els més allunyats d'Altafulla), 10 derivats del llatí, 1 celta, 1 germànic i 1 francès antic.

Com veiem els topònims més propers en gran majoria procedeixen del llatí, o del germànic i del francès antic, no n'hi ha cap derivat de l'àrab ni del berber, amb això, si el mot Altafulla fos d'origen àrab, seria un illot encerclat per paraules d'altres orígens.

EL NOM D'ALTAFULLA

La interpretació del significat i l'origen de la paraula depèn molt de com separem els mots que la formen. Si tallem "*Altafulla*" després de la *ela* "*Al Tafulla*" tindrem un possible origen àrab, però si tallem després de la *te* el que ens queda és "*Alta Fulla*".

Ara bé, en català hi ha prou elements per pensar en un origen llatí; si enlloc de tallar la paraula com "*Al Tafulla*", ho fem en "*Alta Fulla*" trobarem una sèrie de topònims en els quals figura "*alt*" en el seu sentit d'alçada tal com hem vist en els exemples descrits en el llistat de topònims en "*alt*". En els que contenen "*full*" i els seus derivats podem acceptar el criteri de Balari i la GEC; de pedra que s'exfolia i lloc on hi ha espadats o pedreres aprofitant la facilitat d'esberlar la roca en blocs més o menys regulars. A més Coromines, quan estudia els diversos "castell fultit" diu: "*...la massa de penyes en plec de llibre... degué ésser comparada a una massa de fullatge.*"

De les quinze cites que apareixen en la documentació només tres semblen no recollir "*folia*" i derivats, són les assenyalades amb els números 2) 1066, *Altafuya* i 8) 1174, dues en aquest document *Alta Fuia* i *Alta Foia*. Però tant "*fuya*" com "*fuia-foia*" poden ser formes de "*folia*" amb ieisme. Així totes les formes trobades recullen el sentit de "*fulla*", fet que refermen els números 6), 7), i 9) que desdoblen el mot en "*Alta*" i les diverses formes de "*Folia*". La forma "*Altafuya*" podria fer pensar en un origen àrab, si ens oblidem de la manca d'escrits en aquella llengua i del problema semàntic. El cert és que els escriptors de bon començament interpreten el mot com un compost d'"*Alt*" i "*Folia*", per aquest motiu, algunes vegades, l'escriuran amb dues paraules separades, o quan ho fan en una de sola declinen les dues part amb la mateixa desidència, *Altafolia*, *Altofolio*, excepte en els números 10 i 12 on diu *Altofolia*, probablement degut a un error de l'escrivà, sobretot el corresponent al número 10 perquè es tracta d'un document escrit a Roma i no a Catalunya. Els dos mots es poden interpretar de dues maneres, com a substantiu i com a adjectiu però sempre conserven el mateix significat. Acceptant "*Alta*" com a substantiu el seu significat serà lloc alt com "*Altars*", "*Alto de los leones*" en castellà i "*Alts del Golan*" a Palestina i "*Folia*" en el sentit de trencat, caigut, exfoliat etc. com en els diversos "castell-follit", o en la paraula francesa "feulletis" que significa terreny trencadís. "*Alt*" com adjectiu defineix com a elevat el mot que la segueix: "*Folia*", que, substantivat, equival a terreny pedregós fàcilment exfoliadís.

És el cas d'*Altafulla*, on ja en època romana s'explotava la pedra per a la construcció. Així penso que hi ha raons suficients per creure que l'origen de la paraula *Altafulla* no és àrab sinó que té un origen en el català amb un component occità i que el seu significat és la pedrera de dalt, la pedrera alta, el roquer alt o el roquissar de dalt.

Com a curiositat citarem altra vegada Joan Coromines qui, en el *Diccionari*, recull de “*Lo Rondallaire*” de Maspons i Llabrós “*Alta-fulla i xemeneia amunt*” és el que contenen que diuen les bruixes quan s’envolen a cavall d’una escombra sortint pel canó de la xemeneia, i “*fer alta-fulla*” vol dir això”.

BIBLIOGRAFIA

AMIGÓ, R.

2006 “Verfull”. *Butlletí interior* de la Societat d’Onomàstica (Barcelona), núm. 103, p. 57-58

ATLES UNIVERSAL.

1999, Barcelona, Institut Cartogràfic de Catalunya, Enciclopedia Catalana

BALANÀ I ABADIA, P.

1993 *Els musulmans a Catalunya (713-1158) Assaig de síntesi orientativa*. Sabadell, Editorial AUSA.

BALARI JOVANY, J.

1964 *Orígenes históricos de Cataluña*. Barcelona, Jepús, 1899, segona edició a càrrec d’Antoni Griteria, Sant Cugat del Vallès, Instituto Internacional de Cultura Románica.

BLANC, J.

1951 *Arxiepiscopologi de la santa església metropolitana y primada de Tarragona*. Transcripció i prologació de Joaquim Ricart. Tarragona, Agrupació de Bibliòfils de Tarragona

BOFARULL I MASCARÓ, P. de

1836 *Los condes de Barcelona vindicados*. Barcelona, Imp. de J. Oliveras y Monmany. Edició facsímil, amb pròleg de F. Udina Martorell, Barcelona, Fundación Conde de Barcelona, La Vanguardia, 1988.

BONNASSIE, P.

1975-1976 *La Catalogne. Du milieu de Xe à la fin du Xie siècle. Croissance et mutation d’une société*. Toulouse, Publications de l’Université de Toulouse - Le Mirail. 2 vols.

CARESMAR I ALEMANY, J.

1959 *Carta al Barón de la Linde*. Pròleg de Joan Reglà. Barcelona, Associació de Bibliòfils de Barcelona.

CATALA ROCA, P., M. B. I FLUVIÀ, A. de

1973 *El castell d’Altafulla*, dins *Els Castells Catalans*. Barcelona, Dalmau Editor, vol. IV.

COROMINAS, J.

1988-1997 *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*. Barcelona, Curial, vol I.

- DICCIONARI D'HISTÒRIA DE CATALUNYA, Dirigit per Jesús Mestre i Camp.
 1992 Barcelona, Edicions 62.
- FONT I RIUS, J.M.
 1969 *Cartas de población y franquicia de Cataluña*, Madrid - Barcelona, C.S.I.C.
- BLANC DE SANTES CREUS, edició a càrrec de F. Udina Martorell
 1947 Barcelona, C.S.I.C.
- MARCA, P. de,
 1965 *Marca Hispànica (o País de la frontera hispànica)* Versió catalana de Joaquim Icart, Barcelona, Distribuïdor: Llibreria Josep Sala i Badal.
- MASPONS I LABROS, F.
 1871 *Lo Rondellayre. Col·lecció de cuentos populars catalans*. Barcelona, Imp. Verdager. N'hi ha una nova edició, Barcelona, Barcino 1930, que és la citada per Corominas.
- MUNDO, A.M.
 2001 *De quan hispans, gots, jueus, àrabs i francs circulaven per Catalunya. Discurs de recepció a la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona*, contestació per Antoni Pladevall. Barcelona, Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona.
- PONS D'YCARTE, L.
 1573 *Libro de las grandezas y cosas memorables de la ciudad de Tarragona*. Lérida, Juan de Villanueva y Pedro de Robles.
- RATIONES DECIMARUM HISPANIAE
 1946 Edició a cura de J. Rius Serra, Barcelona, C.S.I.C., 2 vols.
- VILLANUEVA, J.
 1851 *Viage literario a las iglesias de España*. Madrid, Imprenta de la Real Academia de la Historia, vol. XIX.
- VIRGILI I COLET, A.
 1991 *L'expansió i afermament del feudalisme al Baix Gaià (segles XI i XII)*. Altafulla, Centre d'Estudis d'Altafulla.